

KIRČIO ATITRAUKIMAS IR NUKĖLIMAS LIETUVIŲ KALBOS TARMĖSE

V. GRINAVECKIS

I. KIRČIO ATITRAUKIMAS

1. Kirčio atitraukimo terminai

§ 1. Dabartiniu metu lietuvių kalbos dialektologijoje kirčio atitraukimui tarmėse apibūdinti yra vartojami visuotinio ir sąlyginio kirčio atitraukimo terminai, tačiau jie abu nėra tikslūs. Visuotiniu kirčio atitraukimu vadinamas kirčio atitraukimas iš trumpos ir ilgos tvirtagalės galūnės. Vadinasi, iš tikrųjų kirčio atitraukimas nėra visuotinis, — pagal šį dėsni kirčio neatitraukiama iš tvirtapradės galūnės. Sąlyginiu kirčio atitraukimu vadinamas kirčio atitraukimas iš trumpos galūnės į ilgą antrąjį nuo galo skiemenį. Tačiau šis dėsnis apima tik vieną kirčio atitraukimo iš trumpos galūnės dėsnių. Vadinasi, šių terminų nepakanka visiems kirčio atitraukimo atvejams apibūdinti.

Kadangi minėtieji terminai yra netikslūs ir jų nepakanka visiems kirčio atitraukimo atvejams apibūdinti, tai šiame straipsnyje imami vartoti nauji terminai, apibūdinantys kiekvieną kirčio atitraukimo iš galūnės atvejį.

1. Kirčio atitraukimo priklausymui nuo galūnės ilgumo ir priegaidės pažymėti vartojami tokie terminai:

a) Kirčio atitraukimas iš trumpos galūnės vadinamas gravinio kirčio atitraukimu.

b) Kirčio atitraukimas iš ilgos tvirtagalės galūnės vadinamas cirkumflekcinio kirčio atitraukimu.

c) Kirčio atitraukimas iš tvirtapradės galūnės vadinamas akūtinio kirčio atitraukimu.

2. Atskirų tarmių kirčio atitraukimo dėsniams nustatyti vartojami tokie terminai:

a) Kirčio atitraukimas iš trumpos (senovinės trumposios ir senovinės tvirtapradės) ir tvirtagalės galūnės vadinamas gravinio-cirkumflekcinio kirčio atitraukimu, o kirčio atitraukimą tų tarmių, kurios kirtį atitraukia ne tik iš trumpos ir tvirtagalės, bet ir iš tvirtapradės galūnės, galima vadinti gravinio, cirkumflekcinio ir akūtinio kirčio atitraukimu.

b) Kirčio atitraukimą iš trumpos galūnės visais atvejais, t. y. į ilgą ir trumpą tolesnį nuo žodžio galo skiemenį, vadinsime visuotiniu gravinio kirčio atitraukimu.

c) Kirčio atitraukimą iš trumpos galūnės tik į ilgą tolesnį nuo galo skiemenį galima vadinti sąlyginiu gravinio kirčio atitraukimu.

d) Kirčio atitraukimą iš trumpos galūnės tik į tokį skiemenį, kurį sudaro ilgas balsis ar dvibalsis *ie*, *uo*, galima vadinti užuomazginiu kirčio atitraukimu.

2. Kirčio atitraukimo dėsniai

§ 2. Šiaurinėse ir šiaurės vakarinėse lietuvių kalbos tarmėse tam tikrais atvejais kirtis atitraukiamas iš žodžio galo į pradžią. Ne visose vietose kirčio atitraukimas yra toks pat. Atskirų vietų kalbamoji tarmių ypatybė skiriasi įvairiais atžvilgiais, todėl kirčio atitraukimą galima škiirstyti į kelias grupes bent trimis požiūriais: 1) pagal tai, iš kokios galūnės atitraukiama (iš trumpos; iš trumpos ir ilgos tvirtagalės; iš trumpos ir ilgos tvirtagalės ir tvirtapradės); 2) pagal tai, į kurį skiemenį nuo galo (į antrąjį nuo galo; į pirmąjį (pradinį) ar kt.); 3) pagal tai, ar visas kirtis atitraukimo atveju sukonzentruojamas viename skiemenyje, ar padalijamas dviem ir daugiau skiemenims.

§ 3. Pirmasis skirstymas. Pačioje šiaurės vakarinėje kirčio atitraukimo ploto dalyje, atsiremusingoje į Kuršių marias ir Baltijos jūrą vakaruose ir į Latvijos sieną šiaurėje, turime gravinio - cirkumflekcinio kirčio atitraukimą, t. y. kirtis atitraukiamas iš trumpos (iš senovinės trumposios, pvz.: *sūnus* ~ *sūnūs*, *daĩlus* ~ *dai-lūs*, iš senovinės tvirtapradės, pvz.: *baĩta* ~ *baltà* < *baltā*, *maĩti* ~ *marti* < *martĩ* Joniškis) ir ilgos tvirtagalės (pvz.: *sūnaus* ~ *sūnaūs*, *pācuos* ~ *pačios* Klykoliai) galūnės. Minėtas kirčio atitraukimas apima plotą į šiaurę ir vakarus nuo linijos, kuri prasideda nuo Minijos žiočių ir eina pro Ž. Naumiestį, Pajūrį, Upyną, Vaiguvą, Kurtuvėnus, Kužius, aplenkia Šiaulius, toliau eina pro Radviliškį, Baisogalą, Upytę, Panevėžį, Vabalninką ir į vakarus nuo Biržų atsiremia į Latvijos sieną (plg. Aph IV 33). Kai kuriose šiaurinėse ir vakarinėse nurodyto ploto vietose kartais kirtis yra atitraukiamas ir iš tvirtapradės galūnės. Tai akūtinio kirčio atitraukimas, kuris apima visą donininkų ploto šiaurinę dalį, pvz.: *ārklēms* ~ *arkliāms*, *gāidēms* (pagrindinis kirtis gale) ~ *gaidžiāms* (Kojeliai, Klai-pėdos raj.), taip pat turimas kur-ne-kur Latvijos paribiais, pvz.: *nēžēnau* ~ *nežinau*, *būvau* ~ *buvau* (Akmenė, Klykoliai, Vegeriai, Papilė, Tryškiai, Luokė), *gēram* ~ *gerām*, *kōkām* ~ *kokiām* (Šiupyliai), *laukam* ~ *laukām*, *ārklēm* ~ *arkliām*, *svēčēm* ~ *svečiām* (Šimkūnų k., Joniškio raj., Vilūnaičių k., Joniškio raj.), o taip pat ir iš žodžio vidurio, pvz.: *pāmate* ~ *pamātē*, *nēžina* ~ *nežino* (Šiupyliai), *sūsēnešas* ~ *susinėšasi*, *nepādarisi* ~ *nepadarysi* (Klykoliai, plg. dar A. Jonaitytė LKK II 114, 115). Mūšos upyno šiaurinėje dalyje vietomis kirtis atitraukiamas iš naudininko galūnių, pvz.: *saĩsam* ~ *sausām*, *viēnam* ~ *vienām*. Tačiau čia naudininko galūnė tariama su tvirtagale priegaide: *jaĩm*, *taĩ* (Uniūnų k., Linkuvos raj.).

Į pietus ir rytus nuo gravinio-cirkumflekcinio kirčio atitraukimo eina gravinio kirčio atitraukimo plotas, kur kirtis atitraukiamas tik iš trumpos galūnės. Aph IV 33 teigiama, kad šiame plote kirtis atitraukiamas „tik į išlaikytą ilgą ir dvibalsinę šaknį“. Šitas teiginys nėra tikslus, nes kirtis minėtame plote yra atitraukiamas trejopai:

a) Iš trumpos galūnės visada, nepriklausomai nuo priešgalinio skiemens ilgumo. Toks kirčio atitraukimo atvejis turimas plote, kur gravinio-cirkum-

flekcinio kirčio atitraukimo riba tolokai atsitraukia į šiaurę, aplenkdamą Šiaulius. Į šį plotą įeina pietryčių dūnininkų kampas (Kiaunoriai, gal. Kiaunorius), Tytuvėnai, Salópelkis, Pākražantis, Kražiai, Kušleikiai) ir dalis šiaurės vakarų aukštaičių ploto (Šiauliai, Pakapė, Tyruliai, Šiluva, Lyduvėnai). Be to, visada iš trumpos galūnės kirtis atitraukiamas už rytinės gravinio-cirkumflekcinio kirčio atitraukimo ribos, apie Biržus, pvz.: *aĩkstì, ba.ĩ.tì, ta.m.sù; ma.ĩ.šùs, kèlùs, vākārè, ru.tèlès, ni.tìkès* (Kušleikiai, Kelmės raj., žr. Gtr 103); *aĩnu* ~ einù, *sódus* ~ sodùs; *nàktis* ~ naktis, *vèdu* ~ vedù, *nèšu* ~ nešù, *ràštus* ~ raštùs, *pàti* ~ patì, *ràsù* ~ rāsà, *bàlv* ~ balà, *gèrv* ~ gerà (Vabalninkas); *saĩs* ~ sausà, *viēn* ~ vienà, *šàk* ~ šakà, *vis* ~ visi (Biržai, žr. I. Jašinskaitė LKK I 189).

b) Iš trumpos galūnės tik tais atvejais, kai priešgalinis skienuo yra ilgas, pvz.: *jaĩna, kaĩšti, baĩsus*, bet: *mažà, visì, laukaĩ* (Troškūnai); *giĩdžu, supraĩtu, aštũni* (Viduklė); *laĩkus, sveĩki* (Šimkaičiai, plg. E. Grinaveckienė LKK I 122).

c) Pačioje pietrytinėje kalbamojo ploto dalyje (Sugiñčiai, Karalinavà – Molėtų raj., Gelvonai – Ukmergės raj.) kirtis iš trumpos galūnės atitraukiamas tik tais atvejais, kai antrąjį nuo galo skiemenį sudaro ilgas balsis arba dvibalsiai *ie, uo*, pvz.: *sũnus, piĩkstu, stõra, lõpus, prõtu, viēna, diēna*, bet *saušà, laukũs, dailũs, tvarkà* (žr. Gtr 103).

Gravinio (visuotinio ir sąlyginio) kirčio atitraukimo (kaip jis čia aprašytas: *saĩsa* ir *šàkà, šàk*) ploto pietų rytų riba eina maždaug šiomis vietomis: Upyna, Nemakščiai, Viduklė, Šimkaičiai, Ariógala, Čėkiškė, Kulvà, Gėlvonai, Giedraičiai, Molėtai, Leliūnai, Vỹžuonos, Svėdasai, Kamajai, Kriaunos.

§ 4. Antrasis skirstymas. a) Ne visame aukščiau aprašytame kirčio atitraukimo plote kirtis iš žodžio galo yra atitrauktas visiškai: kuriose-ne-kuriose vietose žodžio gale dar girdima kirčio liekana. Tuo pasižymi visos žemaičių tarmės, kuriose kirtis yra atitraukiamas, pvz.: *švisà* ~ šviesà, *vāpsà* ~ vapsà (Laukuva); *gālvà* ~ galvà, *šàkà* ~ šakà, *gāĩdĩs* ~ gaidỹs, *gėĩsmĩe* ~ giesmė (Grūšlaukė); *māžà* ~ mažà, *saĩsà* ~ sausà (Kelmė). Daugiaskiemenių žodžių su atitrauktiniu kirčiu yra kirčiuotas kiekvienas skienuo, pvz.: *āgũnà* ~ aguonà, *pāvāžà* ~ pavazà (Laukuva); *vākārè* ~ vakarè, *pābõ.n.gà* ~ pabangà 'pabaiga' (Mažeikiai), plg. Švdt § 3 tt.

b) Kirčio padalinimu daugiaskiemeniuose žodžiuose su atitrauktiniu kirčiu kiek skiriasi tik šiaurės rytų žemaičių, atitraukiančių kirtį, kampas (Klykoliai, Akmenė, Papilė, Vieksniai), kur trumpų galinių skiemenų senovinio kirčio jau nebegirdėti, pvz.: *kālba* ~ kalbà, *āveles, drũkta, mėtus* (Klykoliai), plg. Švdt § 78. Kartais galinio kirčio, ypač trumpoje galūnėje, negirdėti ir donininkų tarmėje: *nèšu* ~ nešù, *vès* ~ visà, *žũvũ* ~ žuvių (Dreverta). Visai panašiai senasis galinis kirtis yra tariamas ir šiaurinėje šiaurės vakarų aukštaičių dalyje (plg. A.Jonaitytė LKK II 109, 110), labiau į pietus (apie Šiaulius, Pakapė, Šiluvà, Krakes) senasis galinis kirtis yra geriau išsilaikęs. Ir žemaičių, ir prie jų prisiliejusių aukštaičių senasis (galinis) kirtis yra šalutinis, o pradinio skiemens atitrauktinis kirtis — pagrindinis.

c) Toliau nuo žemaičių tarmių į rytus, aukštaičių tarmėse galinio (senojo) kirčio liekanų pasitaiko gravinio-cirkumflekcinio ir gravinio kirčio atitraukimo paribiais. Pavyzdžiui, netoli nuo Panevėžio, Stetiškių kaime, kuris yra prie gravinio-cirkumflekcinio kirčio atitraukimo ribos, galinis (senasis) kirtis žodžiuose

su atitrauktiniu kirčiu tariamas tokiais atvejais, kai galinis skiemuo ilgas: *laũke* ~ laukai, *vaũke* ~ vaikai, *bũvũ* ~ buvaũ, *màtũ* ~ mataũ. Trumpoje galūnėje senojo kirčio pėdsakų jau nėra, pvz.: *saũsu* ~ sausà, *šàku* ~ šakà.

d) Sąlyginio kirčio atitraukimo paribiais taip pat yra išlaikyta galinio (senojo) kirčio pėdsakų, pvz.: *laũkũs*, *vaũkũs* (Kamajai), *tũli*, *aũkštà* (Bikūnų k., Anykščių raj., plg. Gtr 103). Tokie du kirčiai girdimi visoje rytų aukštaičių ir rytų dzūkų šiaurėje (Daugėliškis, Dusetos, Svėdasai, Utena, Zarasai, Linkmenys (žr. E. Grinaveckienė MADA 2 (9) 176), Rimšė).

§ 5. Trečiasis skirstymas. Vienose lietuvių kalbos tarmėse kirtis atitraukiamas į pirmąjį skiemenį (daugiaskiemeniuose žodžiuose), kitose — į antrąjį nuo galo (su tam tikromis išimtimis). Žemaičių tarmėse pagal gravinio-cirkumflekcinio kirčio atitraukimo dėsnį kirtis atitraukiamas į pirmąjį skiemenį. Pagal gravinio kirčio atitraukimo dėsnį žemaičių tarmėse kirtis taip pat atitraukiamas į pirmąjį skiemenį (pvz.: *nėgàli* ~ negali, *nėbėtũtũ* ~ nebeturiũ, *drũobũžũ* ~ drobužiũ), tačiau lygiagrečiai žemaičių gravinio kirčio atitraukimo plote kirtis atitraukiamas į tą skiemenį, į kurį, kaitant žodį, kirtis nušoka iš galūnės, pvz.: *aštũni* ~ aštuoni (:aštũonis) *lapėliũs* ~ lapeliũs (:lapėli), *kanapikėũs* ~ kanapikėũs (:kanapikė), *bliñiũkũs* ~ blyniukũs (:blyniũkà), *druobũžũs* ~ drobužiũs (:drobũži), *vuotàgũ* ~ votagũ (:votàgà), *bala.ñ.džũs* ~ balandžiũs (:balañdĩ); *kėtũri* ~ keturi (:kėturis), *dėdàrà* ~ dedarà (:dėdàrà), *vàkàrė* ~ vakarė (:vàkàrà), *neki.ñ.bara* ~ nekimbarà (:nekiñbarà), *dėbėũs* ~ debėũs (:dėbėũs) (Kušleikiai, Kelmės raj.).

Rytų aukštaičių tarmėse kirtis atitraukiamas į priešgalinį skiemenį, pvz.: *pamàčo* ~ pamačiaũ, *padàřo* ~ padariaũ, *pavàž* ~ pavažà, *špñel* ~ šuneliũ (Pušalotas); *aviž* ~ avižà, *ištis* ~ ištisà, *pabaĩg* ~ pabaigà, *vodėg* ~ uodegà (Čeniškių k., Biržų raj.); *malõnus* ~ malonũs, *nobõdus* ~ nuobodũs, *sepiñta* ~ septintà, *išàũsta* ~ išaustà (Kupreliškio k., Vabalninko raj.); *akmėnu* ~ akmenũ, *sodràske* ~ sudraskeĩ, *vakàrė* ~ vakaraĩ, *ketũr* ~ keturi (Pušalotas). Į tolesnį nuo galo skiemenį rytų aukštaičiai kirtį atitraukia 3 kirčiuotėse žodžiuose, pvz.: *vuõdeg* ~ uodegà, *verğdam* ~ verkdarà (t. p.); *li'gõm* ~ lygumà, *alkan* ~ alkanà, *saũšpõm* ~ sausumà, *bėgdam* ~ bėgdarà (Linkuva), plg. Švdt § 4.

Šiaurės vakarų aukštaičiai, savo gyvenamuoju plotu prisišlieję prie žemaičių, kirčio atitraukimą turi visai panašų į žemaičių, t. y. kirtis atitraukiamas į pirmąjį skiemenį (su nedidelėmis išimtimis), pvz.: *pėlenai* ~ pelenai, *li'dekà* ~ lydekà, *bàravĩks* ~ baravĩkas, *paũkščiũks* ~ paukščiũkas (Šiupyliai, Šiaulių raj.); *àdara* ~ atdarà, *ištisà* ~ ištisà, *uõdegà* ~ uodegà, *dõvana* ~ dovanà; *akmenũ* ~ akmenũ, *dõbilai* ~ dobilai, *pàsaki's* ~ pasakỹs (Eglynlaukio k., Joniškio raj.). Greta pasakoma ir su atitrauktiniu kirčiu antrajame skiemenyje, pvz.: *pabaĩga* (ir *pàbaĩga*) ~ pabaigà, *sudràskei* (ir *sũdràskei*) ~ sudraskeĩ, *pasvėĩkai* (ir *pàsveĩkai*) ~ pasveikà, *vandenĩñu* (ir *vãndenĩñu*) ~ vandeniniũ (t. p.); *maĩtinũ* (ir *mãĩtinũ*) ~ maitinũ, *dalĩnu* (ir *dàlinũ*) ~ dalinũ (Šimkūnų k., Joniškio raj.). Panašus kirčio dvejojimas (atitraukimas į priešgalinį ir pirmąjį skiemenį) yra plote nuo žemaičių ribos iki Joniškio (žr. Gtr 104, dar plg. A. Jonaitytė LKK II § 4). Toliau į rytus nuo Joniškio vis labiau ima vyrauti priešgalinio skiemens atitrauktinis kirtis.

3. Kirčio atitraukimo istorija

a) Kirčio atitraukimo priežastys

§ 6. Lietuvių kalboje senieji tvirtapradžiai žodžio galo balsiai yra sutrumpėję, pvz.: *sausà* < * *sausā*, *várna* < * *vórnā* (žr. J. Endzelynas GF 22). Šiaurinėse lietuvių kalbos tarmėse tvirtapradžių galūnių trumpėjimas yra dar toliau nuėjęs. Žemaičių šiaurės vakarinėje dalyje senieji tvirtapradžiai žodžio galo balsiai yra taip sutrumpėję, kad vos girdimi, pvz.: *sāus*^(a) ~ *sausà* (Priekulė), *sāus*^a ~ *sausà* (Židikai, Leckava, Klýkoliai); rytų aukštaičių šiaurės vakarų dalyje (Mūšos upynė) senieji tvirtapradžiai balsiai yra visai išnykę, pvz.: *saūs* ~ *sausà*, *várn* ~ *várna* (Pušalotas, Biržai). Kadangi tvirtapradžių galinių balsių trumpėjimas vienodai lietė ir kirčiuotą, ir nekirčiuotą žodžio galą, tai galūnių tolesnį nykimą, redukciją šiaurės rytų lietuvių kalbos tarmėse turėjo lydėti kitas reiškinyss — kirčio atitraukimas iš žodžio galo į pradžią.

Kirčio atitraukimo pradžią galima taip suprasti: kai ilgieji tvirtapradžiai galiniai balsiai palaipsniui sutrumpėjo ir šiaurinėse tarmėse toliau šie balsiai nyko, tai nykdami jie turėjo prarasti kirtį (: *sausà* > *saūs*^a, *nauijenà* > *nauijēn*^a), nes kirčiuotas garsas turi būti ne silpniau, o stipriau tariamas. Žodis be kirčio negali būti, todėl kirtis turėjo atsirasti tolesniuose nuo žodžio galo skiemenyse. Vėliau kirtis imtas atitraukti ir iš ilgų tvirtagalių galūnių: *šākos* > *šākōs*, *pavāžos* < *pavāžōs* (Joniškis). Kirčio atitraukimą iš ilgų tvirtagalių galūnių galėjo sąlygoti analogija (daugelyje žodžių, formų kirtis jau buvo atitrauktas nuo galinių skiemenų), ypač stipriai turėjo veikti paradigmos formų kirčiavimas. Be to, ir tvirtagalės galūnės daugelyje vietų, ypač Mūšos upynė, trumpėjo. Pažymėtina, kad daugeliu atvejų ir kirčiuotų, ir nekirčiuotų tvirtagalių galūnių trumpėjimas rytų aukštaičių tarmėse buvo toks pat, pvz.: *voverē* ~ *voverē*, *bā're* ~ *bārē*, *lvnkās* ~ *lankōs*, *blaūzas* ~ *blaūzdos* (žr. J. Šukys LKK II 158, 159), *pagalīs* ~ *pagalys*, *pradalgīs* ~ *pradalgys* (Čeniškių k., Biržų raj.), *ēžš* ~ *ežys*, *gēnš* ~ *genys*, *ākma* ~ *akmuo* (Pušalotas). Antras kirčio atitraukimo etapas suformavo dabartinį gravi-
nio-cirkumflekcinio kirčio atitraukimo plotą.

b) Kirčio atitraukimo procesas

§ 7. Be abejo, ne visi aukščiau nurodytieji kirčio atitraukimo atvejai (§ 2—5) yra susiformavę vienu metu. Reikia manyti, kad kirčio atitraukimas yra vykęs etapais, kuriuos gali patvirtinti dabar turimieji kirčio atitraukimo laipsniai.

a) Pirmasis kirčio atitraukimo laipsnis, kai kirtis atitraukiamas iš trumpos (senosios trumpos ir ilgos tvirtapradės) galūnės į ilgą antrąjį nuo žodžio galo skiemenį ir galiniame skiemenyje dar girdima senojo kirčio liekana (*aiūkštā*, *sūnūs*, žr. § 4) greičiausiai rodo pačias pirmąsias, seniausias kirčio atitraukimo užuomazgas. Šiuo atveju ilgas priešgalinis skienuo, pamažu silpnėjant sutrumpėjusiai tvirtapradei galūnei, lengviau galėjo sustiprėti ir gauti kirtį, nes ilgi skiemenys yra tvirčiau tariami už trapius skiemenis. Taip galima paaiškinti, kaip *saūs* jau imta tarti su atitraukiniu kirčiu, o *šākā* dar atitrauktinio kirčio neturi (žr. § 3b).

Kitu kirčio atitraukimo užuomazgos variantu reikia laikyti kurių-ne-kurių Molėtų rajono vietų (Suginčiai, Karalinava) kirčio atitraukimą (iš trumpos galūnės į priešgalinį skiemenį, kurį sudaro ilgi balsiai ir dvibalsiai *ie, uo*, žr. § 3c). Tas kirčio atitraukimo atvejis, matyt, rodo, kad ilgi balsiai ir dvibalsiai *ie, uo* (kurie tarmėse savo kitimo procesais dažniausiai, nesiskiria nuo balsių), sudarydami glaudesnę fonetinę vieneta, yra tariami tvirčiau, ilgiau, negu dvigarsiai *a, e, i, u + l, m, n, r* ir *ai, ei, au, ui*, kurių sandai tokio glaudaus vieneto nesudaro. Pastarasis kirčio atitraukimas greičiausiai nėra pirminė kirčio kėlimosi į žodžio pradžią stadija visame kirčio atitraukimo plote, o būdingas reiškinys tik pietiniams rytų aukštaičiams. Taip galvoti verčia analoginių kirčio atitraukimo atvejų nebuvimas kitose tarmėse (žemaičių, šiaurės vakarų ir vidurio aukštaičių).

b) Tolesnė kirčio atitraukimo raida, be abejo, yra suformavusi sąlyginį gravinio kirčio atitraukimą (*saūsa*, bet *šakà*), o vėliau ir visuotinį gravinio kirčio atitraukimą (*šakà, šakv, šak*). Gali būti, kad kuriose-ne-kuriose vietose šios abi kirčio atitraukimo pakopos (*saūsa* ir *šakà*) sudarė vieną etapą, t. y. abiem atvejais kirtis buvo atitrauktas iš karto. Tačiau šių abiejų kirčio atitraukimo pakopų egzistavimas rytų aukštaičių (*saūsa šakà* — Anykščiai ir *saūs šak* — Biržai), šiaurės vakarų aukštaičių (*saūsa šakà* — Šiauliai, *saūsa šakà* — Šimkaičiai) tarmėse leidžia manyti, kad bent dalyje tarmių (maždaug tais ruožais, kur dabar šios pakopos turimos) tokios kirčio atitraukimo stadijos buvo.

c) Įsitvirtinęs atitrauktinis kirtis iš trumpųjų galūnių patraukė į žodžio pradžią ir tvirtagalių galūnių kirtį. Prie šio kirčio atitraukimo etapo susiformavimo daugiausia bus prisidėjusi analogija, o iš dalies ir galūnių trumpėjimas (žr. § 6).

d) Pačiose šiaurinėse ir vakarinėse tarmėse (kai kuriose vietose) kirtis į žodžio pradžią kartais atitraukiamas ir iš tvirtapradžių galūnių bei žodžio vidurio (žr. § 3). Tai jau, žinoma, dar naujesnis žingsnis keliu į pastovaus kirčio formavimąsi pirmajame skiemenyje.

§ 8. Visi minėtieji kirčio atitraukimo etapai nėra susiformavę staiga, iš karto. Kirčio atitraukimo procesas visais etapais yra vykęs pamažu, palaipsniui, per ilgą laiką: pamažu silpnėjo galinis kirtis, lygiagrečiai stiprėjo atitrauktinis (žodžio pradžios) kirtis. Visų pirma tai aiškiai rodo žemaičių ir pažemaitės aukštaičių tarmės, kur tebėra senasis kirtis (tik jau gerokai susilpnėjęs), bet jau tariamas ir atitrauktinis kirtis: *vīnà ~ vienà, mažà ~ mažà, lāukā ~ laukā* (žr. dar § 5, 7 a). Tą patį matome ir aukštaičių plote, tik čia senojo (galinio) kirčio pėdsakai yra išlikę ne visame plote, o tiktai gravinio (§ 4 c, d) ir gravinio-cirkumflekcinio kirčio atitraukimo paribiais. Pažymėtina, kad rytų aukštaičių tarmėse, už gravinio kirčio atitraukimo ribos, tuo atveju, kai galūnė trumpa, antrojo nuo galo skiemens ilgieji balsiai ir dvibalsiai *ie, uo* nėra sutrumpėję (kaip paprastai nekirčiuoti), pvz.: *tvorà, sūnūs, storà, vienà, juodà*, bet *tva.rà's ~ tvoròs, su.naūs, sta.rà's ~ storòs, ve.nà's ~ vienòs, ja.dà's ~ juoduòs* (Utena), žr. dar Kirtis 116. Čia žodžio pradžios (atitrauktinio) kirčio dar neįaučiama, tačiau dvibalsių *ie, uo* nesuvienbalsėjimas ir balsių *ē, ā* susiaurėjimas (išvirtimas į *é, o*) rodo, kad šie garsai nesutrumpėjo, kaip ir kirčiuoti (plg. *plónas, vėjas, viėnas, juòdas* — Utena), o jeigu taip, tai, vadinasi, kirčio atitraukimo proceso užuomazgų jau ir čia esama. Tokį pat reiškinį randame ir veliuniškių tarmėje, sąlyginio gravinio kirčio atitrauki-

mo paribiais: *plonà, storà, vienà, juodà*, bet *plunòs, sturòs, venòs, judòs* (Vilkijos raj., Saulėtekio k.).

Atitraukus kirtį iš ilgos tvirtagalės galūnės, senojo galinio kirčio pėdsakas likęs tik vienoje rytų aukštaičių tarmių vietoje — Stetiškių kaime, netoli nuo Parnėvėžio (žr. § 4c).

§ 9. Ne visose vietose, kur dabar kirtis yra atitraukiamas, kirčio atitraukimo procesas yra prasidėjęs vienu metu. Jau vien palaiptinis kirčio atitraukimo silpnėjimas iš šiaurės ir šiaurės vakarų į pietus ir rytus leidžia manyti, kad kirčio atitraukimas pirma yra prasidėjęs šiaurės vakarų (pajūrio žemaičiai, dounininkų šiaurė) ir šiaurinėse rytų aukštaičių (Mūšos upynas) tarmių dalyse, o iš šių vietų pamažu slinkęs į pietus ir rytus.

a) Kad pajūrio žemaičiuose kirtis pradėtas atitraukti pirma, rodo šie faktai.

Paprastai lietuvių kalboje, jeigu kirtis atsiranda skiemenyje prieš senąjį kirtį, tai naujasis kirtis, esantis ilgame skiemenyje, visada turi tvirtagalę arba vidurinę (kuri balso judėjimo atžvilgiu yra tvirtagalė) priegaidę. Taip yra žemaičių (išskyrus pajūriškius) ir aukštaičių šiaurinėse tarmėse, atitraukiančiose kirtį, pvz.: *baltà ~ baltà, baltos ~ baltòs, laũkur ~ laukũ* (Joniškis), *gĩva ~ gyvà, jaũna ~ jaunà* (Obeliai). Tačiau pajūrio žemaičių tarmėje čia yra kitaip: jeigu kirtis atitrauktas į tvirtagalę šaknį, tai jis gauna tęstinę (lk tvirtagalę) priegaidę, pvz.: *ũžĩ ~ ūžĩ, žõsõs ~ žõsis* (Kartena), arba vidurinę (kuri yra tik tumpesnė tęstinė), pvz.: *lã.ukã ~ laukai, nã.ujũos ~ naujõs* (Salantai); jeigu kirtis atitrauktas į tvirtapradę šaknį, tai jis gauna stumtinę (lk tvirtapradę) priegaidę, pvz.: *bã.ltã ~ baltà, bã.ltũos ~ baltòs* (Grūšlaukė); *pẽ.rmũos ~ pirmõs, vĩežĩs ~ vėžys* (Salantai).

Šitoks pajūrio žemaičių atitrauktinio kirčio priegaidės dvejojumas rodo, kad pajūrio žemaičiai kirtį bus atitraukę dar tuo metu, kai jie ir prieškirtiniuose skiemenyse tebetarė dveją priegaidę: tvirtagalę ir tvirtapradę. Tokiu būdu prieiname prie išvados, kad pajūrio žemaičiai (kaip ir latviai) atitraukė kirtį dar prieš nekirčiuotų prieškirtinių skiemenų priegaidės suvienodinimą, o kiti žemaičiai jau po nekirčiuotų prieškirtinių skiemenų priegaidės suvienodinimo. Vadinasi, pajūrio žemaičiai atitraukė kirtį anksčiau, o visi kiti vėliau. Pajūrio žemaičių prieškirtiniai ilgi skiemenys, užėjus prieškirtinių skiemenų tvirtapradės priegaidės virtimo į tvirtagalę laikui, jau buvo kirčiuoti atitrauktinio kirčiu ir todėl nebegalėjo pakeisti priegaidės, nes tik nekirčiuotų skiemenų priegaidės yra suvienodėjusios: prieškirtiniuose skiemenyse yra apibendrinta tvirtagalė priegaidė, o pokirtiniuose — tvirtapradė, pvz.: *kãlnãĩ, bet kãlnus, vẽgẽlẽ, bet vẽgẽles* (plg. K. Būga LKŽ I XIX).

Kad dounininkų kirtis atitrauktas anksčiau už dūnininkų, rodo ir didesnis kirčiuotų atitrauktinio kirčiu balsių ir dvibalsių pailgėjimas. Pavyzdžiui, dūnininkų dviskiemenių žodžių, kurių abu skiemenys ilgi, atitrauktinio kirčio priegaidė yra vidurinė, o balsių ir dvibalsių ilgumas nesiskiria nuo nekirčiuotųjų ilgumo, pavyzdžiui, žodžių *lãukũ ~ laukũ, dõntũ ~ dantũ* pirmųjų skiemenų dvibalsių *au, on* ilgumas niekuo nesiskiria nuo nekirčiuotų skiemenų tų pačių dvibalsių ilgumo, pvz.: *laukãms ~ laukãms, dõntĩms ~ dantĩms*, o dounininkų pirmasis dvibalsių sandas šiuo atveju yra pusilgis: *lã.ukũm ~ laukũ, dõ.ntũm ~ dantũ*, bet *laukãms ~ laukãms, dõntĩms ~ dantĩms* (Salantai).

Remiantis aukščiau išdėstytais teiginiais, galima padaryti išvadą, jog kirčio atitraukimas bus prasidėjęs žemaičių tarmių šiaurės vakaruose, o paskui slinkęs į pietus. Šią išvadą paremia dar šie žemaičių tarmių duomenys:

1. Dounininkų atitrauktinis kirtis yra tariamas tvirčiau, negu dūnininkų.
2. Dūnininkų tarmės plote atitrauktinis kirtis, einant iš šiaurės į pietus, silpnėja, kol pietiniame tarmių pakraštyje visai sumyšta.

3. Dounininkų, ypač šiaurinių, galūniniai balsiai, kirčiuoti senoviniu kirčiu, yra silpniau tariami, kaip švdt, ir senovinis (šalutinis-galinis) kirtis menkliau girdimas, pvz.: *grāž's* ~ gražūs, *tòp?* ~ turiu (Salantai).

b) Rytų aukštaičių tarmėse kirčio atitraukimas tikriausiai bus visų pirma prasidėjęs Mūšos upyne, nes čia senosios trumposios ir senosios tvirtapradės galūnės yra jau visai išnykusios (pvz.: *sūns* ~ sūnūs, *rās* ~ rasà), o tai rodo, kad šioje vietoje tvirtapradės galūnės (su jomis kartu ir senosios trumposios) pradėjo silpnėti, nykti anksčiau, kirtis iš šių galūnių turėjo trauktis į tolesnius nuo galo skiemenis. Reikia manyti, kad nuo Mūšos upyno į pietus ir rytus pamažu silpnėjantis galūnių trumpėjimas (žr. Gtr 101) ir kirčio atitraukimas (žr. § 7) rodo, kaip iš vieno centro plito šie reiškiniai.

§ 10. Iš viso to, kas pasakyta § 9, galima prieiti prie išvados, jog kirčio atitraukimo pradiniai centrai buvo du: žemaičių — šiaurės vakarų dounininkų dalyje, aukštaičių — Mūšos upyne.

Greičiausiai pajūrio žemaičių ir Mūšos upyno kirčio atitraukimo (dar tuo laiku, kai tik šis reiškinys prasidėjo) plotai nesusisiekė. Ir tik vėliau žemaičių kirčio atitraukimas, slinkdamas į rytus, susidūrė su rytų aukštaičių kirčio atitraukimo banga, slenkančia į vakarus. Tačiau tarpas tarp abiejų kirčio atitraukimo plotų dar nėra visiškai užlygintas; tą spragą aiškiai rodo cirkumflekcinio kirčio atitraukimo ploto susiaurėjimas Šiaulių ruože (žr. § 3a).

Kad žemaičių ir aukštaičių kirčio atitraukimas yra kilęs nepriklausomai nuo vienas kito, rodo ir tas dalykas, jog žemaičių ir aukštaičių kirčio atitraukimo dėsniai yra skirtingi: 1. Žemaičiai kirtį visada atitraukia į pirmąjį skiemenį, o aukštaičiai — į antrąjį (su nedidelėmis išimtimis, žr. § 5). 2. Žemaičiai iki šiai dienai turi išlaikę ir senojo (galinio) kirčio pėdsakus (*sāusà* ~ sausà, *māžà* ~ mažà, *vā-kā* ~ vaikai), be to, daugiaskiemeniuose žodžiuose su atitraukiniu kirčiu kirtį padalija visiems skiemenims (*blēzdī'n.gà* ~ blezdingà) (žr. § 4). Aukštaičių galinio kirčio pėdsakų pasitaiko tik sąlyginio ir visuotinio kirčio atitraukimo paribiais (*tōlī* ~ toll Bikūnų k., Anykščių raj., *sākē* ~ sakei Stetiškių k., Panevėžio raj.).

Vadinasi, priklausomai nuo skirtingo kirčio atitraukimo pobūdžio turime žemaitiškąjį ir aukštaitiškąjį kirčio atitraukimą (dar žr. Gtr 103, 104).

Žemaitiškasis ir aukštaitiškasis kirčio atitraukimas bus susitikę dabartinių šiaurės vakarų ir vidurio aukštaičių (Šiupyliai—Joniškis) ruože. Todėl šioje vietoje turime abiejų (žemaičių ir aukštaičių) kirčio atitraukimo sistemų ypatybių, t. y. kirtis atitraukiamas kai kuriais atvejais dvejopai: ir į pirmąjį, ir į priešgalinį skiemenį, pvz.: *aštuoni* ir *aštuōni*, *nėžinau* ir *nežinau*, *māitīnu* ir *maitīnu*, *dālinu* ir *dālīnu* (Šimkūnų k., Joniškio raj.); *pābaiga* ir *pabaīga* (Eglynlaukio k., Joniškio raj.), taip pat kirtis tai padalinamas keliems žodžio skiemenims, tai koncentruojamas tik viename skiemenyje, pvz.: *āteīn* ir *ātein* ~ ateina, *pātī* || *pāti* ~ patī (Šiu-

pyliai, Šiaulių raj.), *dārbiniņkus* || *dārbīnīkus* (Šimkūnų k., Joniškio raj.), dar plg. A. Jonaitytė LKK II 109, 110. Tačiau minėtame ruože daugiau vyrauja žemaitiškoji, o ne rytų aukštaičių kirčio atitraukimo sistema, nors Akmenės, Kuršėnų rajonuose, žemaičių ploto pakraštyje, irgi sutinkame prasiskverbusių aukštaitiškosios kirčio atitraukimo sistemos ypatybių, pavyzdžiui, kartais čia turimas tik vienas atitrauktinis kirtis (*kėtəfu*. ~ keturių, *vėsuokėi* ~ visokių Klykoliai), kai kada kirtis atitraukiamas tik į priešgalinį skiemenį, pvz.: *palėkau* ~ palikau, *nebemātau* ~ nebematau (Klykoliai).

c) Kirčio atitraukimo senumas

§ 11. Jau pajūrio žemaičių tvirtapradė atitrauktinio kirčio priegaidė tvirtapradėje skiemenyje rodo, kad toje vietoje kirtis atitrauktas prieš prieškirtinių skiemenų priegaidės suvienodinimą (žr. § 9). Tas faktas leistų galvoti, kad žemaičių tarmėje kirtis imta anksčiau atitraukti, o aukštaičių — vėliau (nes aukštaičių atitrauktinio kirčio priegaidės tvirtapradžiuose skiemenyse būna tik tvirtagalės (arba vidurinės), vadinasi, kirtis atitrauktas po prieškirtinių skiemenų priegaidės suvienodinimo. Tačiau gali būti, kad žemaičių prieškirtinių skiemenų priegaidės suvienodėjo vėliau, nes žemaičiai iš viso priegaidės turi išlaikę aiškesnes (geriau girdimas) negu aukštaičiai, ypač rytiniai. Vadinasi, vienu metu žemaičių ir aukštaičių tarmėse prasidėjęs kirčio atitraukimas pajūrio žemaičiuose galėjo rasti tvirtaprades prieškirtines priegaides dar neišvirtusias į tvirtagales, o rytų aukštaičių (Mūšos upynas) prieškirtinės priegaidės jau galėjo būti suvienodintos. Todėl aukštaičių kirčio atitraukimas gali ir nebūti jaunesnis už žemaičių.

§ 12. Be abejo, kirčio atitraukimas yra jaunesnis už tvirtapradžių galūnių trumpėjimą. Kol tvirtapradės galūnės buvo ilgos, kirtis negalėjo būti atitrauktas jau vien dėl tos priežasties, kad ir dabar kirtis iš tvirtapradžių galūnių nėra atitraukiamas (išskyrus atvejus pačioje šiaurės vakarinėje kirčio atitraukimo ploto dalyje, žr. § 3); o juk kirčio atitraukimo procesas ir priklauso nuo jau sutrumpėjusių tvirtapradžių galūnių nykimo (žr. § 7). K. Būga, remdamasis slaviškųjų skolinių — bevardės giminės daiktavardžių — galūnėmis, yra nustatęs, kad tvirtapradės galūnės lietuvių kalboje sutrumpėjo apie XIII a. (K. Būga LKŽ I XXX—XXXIV). Kirčio atitraukimas turėjo prasidėti kiek vėliau.

§ 13. a) Latvių kalboje galūnės, atitinkančios lietuvių akūtinės, yra sutrumpėjusios anksčiau, negu lietuvių (K. Būga LKŽ I XXXIV). J. Endzelyno nuomone, latvių kalboje kirtis visų pirma atitrauktas iš trumpųjų galūnių (žr. J. Endzelynas Gr 32—33). Vadinasi, latvių kalboje irgi kadaise buvęs tik gravinis kirčio atitraukimas, vėliau, žinoma, palaipsniui pereita prie visiško kirčio atitraukimo, t. y. prie pastovaus kirčio įtvirtinimo pirmajame skiemenyje. Jeigu latvių kalboje kirčio atitraukimo procesas buvo toks (ar panašus), kaip lietuvių kalbos tarmėse, tai, matyt, ir jo priežastys bus buvusios tos pačios, t. y. galūnių trumpėjimas. O kadangi latvių kalboje galūnės sutrumpėjo anksčiau, tai ir kirčio atitraukimas ten turėjo prasidėti anksčiau, ir šiuo metu kirčio įsitvirtinimas pirmajame skiemenyje latvių kalboje jau yra pasibaigęs, nors ir latvių kalboje dar

turima šalutinių kirčių, kurie greičiausiai, kaip ir žemaičių tarmėje, yra kirčio keliavimo iš žodžio galo į pradžią pėdsakai (žr. § 30). Kirčio atitraukimas, kaip galūnių trumpėjimo rezultatas, apėmęs latvių kalbos plotą (žinoma, ne visą iš karto), turėjo persimesti ir į lietuvių kalbos plotą.

Taip galima suprasti kirčio atitraukimo istoriją rytinėse baltų kalbose.

b) Kad latvių kalbos ir šiaurinių lietuvių kalbos tarmių kirčio atitraukimas turi bendras šaknis, rodo ir bendras, vienas, nenutrūkstamas šio kalbos reiškinių plotas. Kai kas mano, kad rytinis lietuvių kalbos ploto kampas pagal latvių ribą neturi kirčio atitraukimo, o tai neleidžia jo atitraukimo susieti su latvių kalbos kirčiu (žr. APh IV 33). Tačiau iš tikrųjų ir rytinis lietuvių kalbos ploto kampas (Kamajai, Zarasaž, Dusetos, Rimšė, Apsas) kirčio atitraukimą turi, tiesa, jis čia labai silpnas (žr. § 4 d). Tolesnį kirčio atitraukimo plitimą šiame plote (rytų aukštaičiai ir rytų dzūkai), reikia manyti, yra stabdęs kitas fonetinis reiškinys — ilgųjų nekirčiuotų garsų trumpėjimas, kuris ir bus užbėgęs už akių kirčio atitraukimui: į sutrumpėjusius, t. y. silpniau tariamus, prieškirtinius skiemenis kirčiui sunkiau persikelti (plg. § 8). Mūšos upyne, kur ilgieji nekirčiuoti balsiai yra sutrumpėję atitrauktiniu kirčiu kirčiuotieji garsai yra nesutrumpėję: *dōvan* ~ dovanà, *giēsme*, ~ giesmė, bet *dovanāla* ~ dovanėlė, *gedōt* ~ giedoti (Pušalotas). Biržuose, kur kirtis iš ilgų galūnių neatitraukiamas, tariama *viēn* ~ vienà, bet *venōs* ~ vienōs.

II. KIRČIO NUKĖLIMAS

1. Kirčio nukėlimo dėsniai

§ 14. Žemaičių tarmėse, atitraukiančiose kirtį, žodžiai, kirčiuoti pagrindiniu-senoviniu kirčiu, irgi tam tikrais atvejais turi šalutinį kirtį, vadinamą šalutiniu-nukeltiniu, kuris yra pokirtiniuose skiemenyse.

§ 15. Šalutinis-nukeltinis kirtis būna šiais atvejais:

1. Ilgame skiemenyje (esančiame po pagrindinio-senovinio kirčio), pvz.: *āudē* ~ āudei, *brēzgēls* ~ brizgelas 'brizgilas', *būtōm* ~ būtu, *bimbāls* ~ biimbilas, *dēdžūojūo* ~ didžiōjoje, *ēržēls* ~ erželas 'eržilas', *ēsēls* ~ ēselas 'asilas', *galvūovēršes* ~ galvōviršis 'viršugalvis', *ēslēi* ~ išleja 'išlieja', *kēpāls* ~ kēpalas, *lāpē* ~ lāpei, *lāditē* ~ lāidyti, *lēpōnī* ~ lipant, *mōnī* ~ mānie 'man', *mēdie* ~ mēdėje 'medyje', *nuvažūjōnī* ~ nūvažiūojant, *vūobūls* ~ ōbuolas 'obuolys', *pātālīnē* ~ pātalynė, *parvažēvēn* ~ parvažiāvē, *ri-tūojū* ~ rytōjuo, *sēncēms* ~ sēniamis, *sūnū* ~ sūnuo 'sūnui', *sprāgēls* ~ sprāgelas 'spragilas', *skrōzdīelēs* ~ skrūzdėlės, *šēršūnc* ~ širšūnas, *šōnī* ~ šunie 'šuniui', *trēzdešimtē* ~ trisdešimti 'trisdešimts', *vākārs* ~ vākars, *vēžōnī* ~ vēžant, *vīrāms* ~ vīrams, *vēřšū* ~ vēřšiuo 'veršiui', *vēštā* ~ vīštai, *vīejie* ~ vējėje 'vėjyje', *vīedārs* ~ vēdaras, *žēnsēnc* ~ žēsinas, *žīnz-dāms* ~ žīsdamas.

Duotieji pavyzdžiai turi tik po vieną ilgą skiemenį, esantį po pagrindinio-senovinio kirčio. Jeigu žodyje po pagrindinio-senovinio kirčio yra daug ilgų

skiemenu, tai jie visi turi po šalutinį kirtį, pvz.: *banduodāržie* ~ bandodar-
žėje 'bandodaržyje', *darbūdavuomūs* ~ darbuodavomos 'darbuodavomės',
jūdāksnēs ~ jūdalksniais, *kāustīdavūm* ~ kāustydavoma 'kaustydavome',
mūokītūojos ~ mokytojus 'mokytojas', *pošīmpēlkie* ~ Pušynpelkėje (Šilalės
raiono, Šiauduvos km., pelkėtas miškas), *si'nūtārpīe* ~ sienotarpėje 'sieno-
tarpyje', *tūorpdērvūonēs* ~ tōrpdīrvonis 'dirvonas, ant kurio mina, džiovina
durpes', *žūopčūodāms* ~ žiōpčiodamas.

2. Ant *a(e)* < baltų *ā* žodžiuose, kurie yra sudurtiniai arba prie kurių
prilipusi postpozicija:

a) Įvardžiuotinių būdvardžių vienaskaitos vardininko formose, pvz.: *bāl-
tāsēs* ~ báltasis, *dūrāsēs* ~ dōrasis, *gēltūonāsēs* ~ geltónasis, *gērāsēs* ~ gērasis,
grēitāsēs ~ greítasis, *kāltāsēs* ~ kaítasis, *krēivāsēs* ~ kreīvasis, *māžāsēs* ~ mā-
žasis, *mēnkāsēs* ~ meīnkasis, *sēnāsēs* ~ sēnasis, *āiškēsēs* ~ āiškiasis, *āštrēsēs* ~
āštrīasis, *dāilēsēs* ~ daīliasis, *gēlēsēs* ~ gīliasis, *grāudēsēs* ~ grāūdžīasis, *jāukē-
sēs* ~ jāūkīasis, *līnksmēsēs* ~ liīnksmīasis (*lī'n.ksmōs* ~ linksmūs 'linksmas', *plā-
tēsēs* ~ plāčīasis, *žōngēsēs* ~ žaīngīasis (*žō.n.gōs* ~ žangūs 'kas sparčiai eina'),
aukštēsēs ~ aukštēsīasis, *dēdēsēs* ~ didēsīasis, *gerēsēs* ~ gerēsīasis;
naujēlēsēs ~ naujēlēsīasis, *pluonēlēsēs* ~ plonilēsīasis; *aukščāusēsēs* ~
aukščāusīasis, *gražāusēsēs* ~ gražāusīasis, *jauñāusēsēs* ~ jauniāusīasis, *lēngvāusēsēs* ~
lēngvāusīasis.

b) Sangražinėse veiksmazodžių 3 asm. formose, pvz.: *āudās* ~ āudasi
'audžiasi', *bārās* ~ bāراس, *dērbās* ~ dīrbasi, *džāugās* ~ džiaūgasi 'džiaugiasi';
sōkās ~ sūkias 'sukis', *nēškās* ~ nēškias.

c) Veiksmazodžių priesagose *-av-*, *-dav-* (būtajame kartiniame ir dažni-
niame laike), pvz.: *jūdāva* ~ juōdavo, *plūdgrāva* ~ plūduravo, *šūkāva* ~ šū-
kavo, *ūgāva* ~ ūogavo; *daiñūdāva* ~ dainiūodavo, *švēlpaudāva* ~ švilpaudavo,
tāuškindāva ~ tāuškindavo, *vartīdāva* ~ vartūdavo. Jeigu po šio priesagos *a*
eina ilgas skiemuo, tai *a* kirčio neturi; šiuo atveju šalutinį kirtį turi žodžio
galo ilgas skiemuo, pvz.: *šūkavūom* ~ šūkavoma 'šūkavome', *ūgavūom* ~ ūo-
gavoma 'uogavome', *lībdavūot* ~ liēpdavote.

Šio § 2b atveju nukeltinį kirtį turi ne visos žemaičių tarmės, atitraukiančios
kirtį; šiaurės vakarų dounininkų tarmėse šiuo atveju kirčio nukėlimo nėra.

§ 16. Šalutinis-nukeltinis kirtis paprastai yra ant trumpųjų balsių ilguose,
dažniausiai sudurtiniuose, žodžiuose, kuriuose po pagrindinio-senovinio kirčio
yra dar trys ar daugiau skiemenu, pvz.: *ekietvėrbāles* ~ ekētvirbalis, *pākōpētē* ~
pākupetē 'pakūgė', *pāvakārē* ~ pāvakarē, *sūrmaišēles* ~ sūrmaišelis, *ōšpakā-
lēs* ~ ūžpakalis (žr. § 21c).

Šiuo atveju šalutinis-nukeltinis kirtis yra atsiradęs antrame skiemenyje
po pagrindinio-senovinio kirčio. Jei šis skiemuo yra ilgas, tai nei pirmame
nei trečiame skiemenyje po pagrindinio-senovinio kirčio šalutinio-nukeltinio
kirčio nebūna, pvz.: *pōžbaprūotēs* ~ pūsbeprotis.

§ 17. Pagrindinis (senovinis) kirtis, kaip iš visų duotųjų pavyzdžių ma-
tyti, visada yra prieš nukeltinį (nukeltinius) kirtį. Jeigu pagrindinis (senovi-
nis) kirtis yra žodžio gale, tai toks žodis nukeltinio kirčio niekada neturi, pvz.:
alsavāu ~ alsavāu 'kvėpavau', *prīvežēms* ~ pryvežimas.

§ 18. Kai kuriose aukštaičių vakariečių tarmėse irgi yra šalutinio kirčio

atvejų, primenančių žemaičių šalutinį-nukeltinį kirtį, pvz.: *ùžvákár* ~ užva-
kar, *párvašáeva* ~ pervažiavo 'pervažiavo' (Jurbarkas); analogiškų šalutinio
kirčio atvejų duoda ir Fr. Kuršaitis Gr 64, 65, pvz.: *pérvarýti*, *pérálkės*, *pér-
gabénti*.

2. Nukeltinio kirčio priegaidės

§ 19. Dūnininkų ir pietinių donininkų (į pietus nuo Priekulės) tarmėse
nukeltiniu kirčiu kirčiuotieji skiemenys visada turi laužtinę priegaidę, išskyrus
kelis atvejus, kur būna trumpinė priegaidė, žr. Švdt § 7–8, 68.

§ 20. Nukeltinio kirčio laužtinė priegaidė dounininkų ir šiaurinių do-
nininkų (į šiaurę nuo Priekulės) tarmėse tariama:

a) kiekviename ilgame galiniame skiemenyje su nukeltiniu kirčiu, pvz.:
lápá ~ lāpai, *virá* ~ výrai; *kielē* ~ kēlei, *lāukāu* ~ lāukiau; *lākēnāu* ~ lā-
kinau, *lākēnuot* ~ lākinote, *pāvāšá* ~ pāvažai, *gērōjōu* || *gērōjōu* ~ gērūojuo
'gerajam', *gerēijē* ~ geriejai; *vākārs* ~ vākaras, *jūovāls* ~ jōvalas, *sprāgēls* ~
sprāgilas (Alsėdžiai, Seda, Telšiai...);

b) iš prigimties tvirtapradėse šaknyse (dažniausiai žr. § 21 b), pvz.:
pārkōstē ~ pārkāsti, *pārpjāutē* ~ pārpiauti, *pārlāuštē* ~ pārlaužti (Kretinga,
žr. J. Aleksandravičius VVPI MD VIII 131, 132), *pōžbrūolis* ~ pūsbrolis
(Grūšlaukė);

c) iš prigimties tvirtagalėse šaknyse, pvz.: *nūtrenkē* ~ nūtrenkē: treñkē,
nūšlāužē ~ nūšliaužē: šliaužē, *kēlvēitē* ~ kėlvietē: viētā (Kretinga), plg.
šio § b;

d) priesagose su iš prigimties tvirtapradžio ilgumo balsiais ar dvigar-
siais, pvz.: *gāudītē* ~ gāudyti, *jōdītē* ~ jūdinti, *šāukūotē* ~ šaukoti 'šūkauti';

e) priesagose su iš prigimties tvirtagalio ilgumo balsiais ir dvibalsiais,
pvz.: *pasōtielis* ~ pasiūtėlis.

§ 21. Dounininkų ir šiaurinių donininkų (į šiaurę nuo Priekulės) tarmė-
se nukeltiniu kirčiu kirčiuotieji skiemenys tariami su tęstine priegaide šiais
atvejais (žr. B. Rokaitė, LKK, IV, 144).

a) Iš prigimties tvirtagaliai skiemenys:

1. žodžių šaknys: *ātvarslā* ~ ātvarslai: veřčia, vařto, *pālāukis* ~ pā-
liaukis: liaukos, *parsēgōnda* ~ pārsigando: išsigañdo, *pāgāikštis* ~ pāgaikštis;

2. priesagos: *rūpūžē* ~ rūpūžē: kepūžē 'gaurotinė kepurė' (žr. LKŽD
390), *sālōntus* ~ Sālantus: Šlavanėtas (Prienu raj. ežeras, žr. LKŽD 374),
ōrkštīnē ~ uřkštynē;

3. galūnės: *līgūojē* ~ lýgiojo < līgajā, *līgōji* ~ lýgiaji < līgjañjiñ,
līgūojē ~ lýgiajā < līgjañjañ, *līgūosēs* ~ lýgiosios < līgjāsājās (dgs. vard.).

b) Iš prigimties tvirtapradžiai skiemenys:

1. atskirų žodžių šaknys: *pālōngē* ~ pālangē: lāngas, *pālūpis* ~ pālūpis:
lūpa, *pānūosis* ~ pānosis: nōsis, *pōspūrē* ~ pūspūrē: pūras, *pāsūostē* ~ pāsostē:
sostas;

2. atskiros galūnės: *dērbōntējē* ~ dirbantiejai, plg. *verptējē* ~ verptiečiai
(Kretinga, žr. J. Aleksandravičius VVPI MD VIII 138, 139);

3. atskiros priesagos: *pēiškūnē* ~ Pāeiskūnē (Skuodo raj. kaimas): Eiškūnas
(Skuodo raj. upė).

c) Skiemenys, kuriuos sudaro balsiai *a, e, ę, o* < *a, e, i, u* :

1. balsis *a* < *ă* : *măžasis* ~ *māžasis*, *pėrmasis* ~ *pīrmasis*, *padėrptasis* ~ *pa-dirbtasis*; *dūksāva* ~ *dūksavo*, *māinekāva* ~ *māinikavo*, *āpnāsrīs* ~ *āpnasrīs* 'apy-nasrīs', *ekietvėrbālis* ~ *ekėtvirbalis*, *pārsākė* ~ *pārsakė* 'perkalbėjo', *pāvākārė* ~ *pāvakarė*, *ōšpākālis* ~ *ūžpakalis*;

2. balsis *e* < *ă* : *dėrbōntėsis* ~ *dirbančiasis* (Kretinga, žr. J. Aleksandravičius VVPI MD VIII 138);

3. balsis *e* < *ě* : *pāōudėgė* ~ *pāuodegė*, *pōsēsėrė* ~ *pūsėsėrė*, *sūrmāišėlis* ~ *sūrmaišelis*;

4. balsis *ę* < *i* : *dėdervėnė* ~ *dėdervinė*, *šōlėnė* ~ *šūlinė*; *jōdėna* ~ *jūdino*, *lākėna* ~ *lākino*, *pārlėjė* ~ *pārlijo* 'perlijo', dar plg. § 23.

5. balsis *o* < *u* : *āpōšė* ~ *āpušė*.

6. Donininkų tarmėje, ypač labiau į pietus, balsiai *a, e, ę, o*, kirčiuoti nukeltiniu kirčiu, tariami su trumpine priegaide, pvz.: *karūmėnė* ~ *karūmenė*, *vėštvanāgēs* ~ *vištvanagis* (Priekulė), plg. § 16, 19, bet: *pārlėjė* ~ *pārlijo*, *kēm-pėnė* ~ *kėmpinė* (Budrikai, Klaipėdos raj.).

§ 22. a) Iš prigimties tvirtapradžių skiemenų priegaidė dounininkų tarmėse daugeliu atvejų gali būti pasikeitusi į tęstinę (§ 21 b) dėl metatonijos ar analogijos.

b) Tęstinę priegaidę nukeltiniu kirčiu kirčiuotieji skiemenys gali turėti tik negaliniuose skiemenyse; galinių ilgų nukeltiniu kirčiu kirčiuotų skiemenų priegaidė visada visų žemaičių, turinčių nukeltinį kirtį, yra laužtinė, nors iš prigimties skienuo yra ir tvirtagalys, pvz.: *lāpā* ~ *lāpai*, *vīrā* ~ *výrai*; *gėrōujōu* ~ *gėruo-juo* 'gerajam' (Alsėdžiai). Matyt, galinio skiemens nukeltinis kirtis yra kiek vėlesnis, atsiradęs jau pokirtinių skiemenų priegaidėms suvienodėjus, jeigu tai nėra analogijos padarinys.

3. Kirčio nukėlimo istorija

a) Kirčio nukėlimo priežastys

§ 23. Nukeltinis kirtis žemaičių tarmėse yra atsiradęs, matyt, dėl kelių priežasčių.

a) Kirčio nukėlimas, be abejo, yra susijęs su kirčio atitraukimu. Kai dėl kirčio atitraukimo buvo pradėti kirčiuoti prieškirtiniai skiemenys, t. y. sustiprėjo prieškirtinių skiemenų tarimas, tada analogiškai ir pokirtiniai skiemenys imta tarti stipriau, t. y. gavo nukeltinį kirtį. Kad nukeltinio kirčio atsiradimas yra susijęs su kirčio atitraukimo atsiradimu, rodo kirčio atitraukimo ir nukėlimo plotų bemaž visiškas sutapimas (žr. § 14) ir vienodas atsiradimo laikas (žr. § 27–29).

b) Antroji nukeltinio kirčio atsiradimo priežastis greičiausiai yra ta pati kaip ir kirčio atitraukimo – žodžio galo trumpėjimas. Žemaičių tarmėse yra veikęs balsių ir dvigarsių tarimo stiprumo bei ilgumo kompensacijos dėsnis, pagal kurį, trumpėjant galūnei, stiprėja prieš einančiųjų (tolesnių nuo žodžio galo) balsių ar dvigarsių tarimas, t. y. jie gauna kirtį ir ryšium su tuo pailgėja, pvz.: *pāvākārė* < **pāvakarė*, *ōšpākālis* < **ūžpakalis*, *būdāva* < **būdavā*. Tačiau formų *būdāvūom* ~ *būdavoma* 'būdavome', *būdāvūot* ~ *būdavote* balsis *a* skiemenyje -da- nebėra

pailgėjęs, nes šiuo atveju kompensacinis sustiprėjimas yra tekęs ilgam priešgaliniam skiemeniui, kuris dėl žodžio galo sutrumpėjimo yra tapęs galiniu.

§ 24. Galūnės trumpėjimo reikšmę nukeltiniam kirčiui atsirasti gerai rodo žodžių linksniavimo ir asmenavimo paradigmos (žr. B. Rokaitė LKK IV 145), kur, pavyzdžiui, formos, *lākeno* ~ *lākinu* < **lakinuo*, *lākini* < **lakinie* nukeltinio kirčio neturi, o *lākēna* ~ *lākino* < **lākinā* nukeltinį kirtį jau turi. Tai suprantama, nes tvirtapradės galūnės turėjo būti sutrumpėjusios prieš kirčio atitraukimą (žr. § 12), o kirčio nukėlimas turėjo vykti truputį vėliau už kirčio atitraukimą. Taigi tvirtapradžių galūnių trumpėjimas (ne nykimas) negalėjo turėti reikšmės nukeltiniam kirčiui atsirasti; nukeltinis kirtis, matyt, yra susijęs su tvirtagalių galūnių kitimu, trumpėjimu. Tas dalykas paaiškina, kodėl iš minėtų formų nukeltinį kirtį turi tik ta, kuri gale turėjo tvirtagalį balsį. Dar plg. daiktavardžių paradigmų kirčiavimą (pavyzdžiai iš Grūšlaukės):

Vienaskaita

V.	<i>šōlēnē</i> ~	šūlinė	<i>pōsēsēre</i>	~	pūsseserė
K.	<i>šōlēnēs</i> ~	šūlinės	<i>pōsēsēres</i>	~	pūsseserės
N.	<i>šōlēnē</i> ~	šūlinei	<i>pōsēsērē</i>	~	pūsseserei
G.	<i>šōlēnē</i> ~	šūlinę	<i>pōsēsēre</i>	~	pūsseserę
Įn.	<i>šōlēnē</i> ~	šūline	<i>pō.seserē</i>	~	pūssesere
Vt.	<i>šōlēnie</i> ~	šūlinėje	<i>pāvākārē</i>	~	pāvakarėje

Daugiskaita

V.	<i>šōlēnēs</i> ~	šūlinės	<i>pōsēsēres</i>	~	pūsseserės
K.	<i>šōlēnu</i> ~	šūlinių	<i>pōsēsēru</i>	~	pūsseserių
N.	<i>šōlēniems</i> ~	šūlinėms	<i>pōsēsēriems</i>	~	pūsseserėms
G.	<i>šō.lēnēs</i> ~	šūlines	<i>pō.seserēs</i>	~	pūsseseres
Įn.	<i>šōlēniems</i> ~	šūlinėmis	<i>pōsēsēriems</i>	~	pūsseserėmis
Vt.	<i>šōlēnės</i> ~	šūlinėse			

§ 25. Galūnės trumpėjimo įtaką nukeltiniam kirčiui atsirasti rodo ir stipresnis nukeltinio kirčio tarimas galiniame skiemenyje, jeigu žodyje yra keli nukeltiniai kirčiai, pvz.: *vālkūotis* ~ *valkities* < **valkietiesi*, *pūoaukštē* ~ *póaukščiai* (žr. Švdt, § 30, 68 b). Tai ir suprantama: tarmės galinis skienuo perėmė stiprumą iš tų žodžio galo garsų, kurie sutrumpėję (redukuoti) arba išnykę.

Tarp kita ko, kompensacinį balsių pailgėjimą geriausiai rodo *a*, *e* < *ai*, *ei*: nykdamas antrasis dvigarsio sandas pailgino pirmąjį, kaip literatūrinėje kalboje *a*, *e*, *i*, *u* < *an*, *en*, *in*, *un*, kur taip pat turime kompensacinį pailgėjimą. Balsių *a*, *e* < *ai*, *ei* ilgesnį už kitų garsų tarimą jau yra pastebėjęs K. Jaunius, žr. Pocc 24. Kadangi šie dvigarsiai žemaičių tarmėse yra suvienbalsėję žodžio gale, kur jie vartojami gana dažnai, tai tas galėjo turėti nemaža įtakos ir nukeltiniam kirčiui atsirasti galiniuose skiemenyse. Čia reikia turėti galvoje dar tą dalyką, kad žemaičių tarmėje balsis, kilęs iš dvigarsio, ne tik yra linkęs išlaikyti pirmąją (dvigarsio) ilgumą, bet ir koncentruoja savyje viso dvigarsio tarimo stiprumą. Tokiu būdu atsiranda šalutinis pokirtinio skiemens kirtis.

§ 26. Žodžio vidurio skiemenų nukeltinis kirtis turėjo atsirasti analogiškai su šalutiniu atitraukiniu kirčiu. Tai geriausiai rodo tas dalykas, kad dounininkų tarmėje (iš dalies ir šiaurinių dūnininkų pakraščiuose) nukeltinį kirtį (silpną) turi ir trumpi skiemenys, esantys tarp skiemens su pagrindiniu-senoviniu kirčiu ir ilgo skiemens su šalutiniu-nukeltiniu kirčiu, pvz.: *pāvāžā* ~ pāvažai, *āšārā* ~ āšarai, *ātnešē* ~ ātnešei, *pārvēžē* ~ pārvežei 'pervežei' (Grūšlaukė), dar plg. B. Rokaitė LKK IV 143.

Kad nukeltinis kirtis nėra išlaikytas senovinis kirtis, sakysim, sudurtiniuose ar priešdėliniuose žodžiuose, rodo tas dalykas, jog nukeltinis kirtis yra atsiradęs tokiuose žodžio skiemenyse, kuriuose seniau kirčio nėra buvę, pvz.: *pāvakārē* ~ pāvakarė, *plāutkēpēnēs* ~ plaūtkepenės, *pōsēsērē* ~ pūsseserė, *pādu-dēgē* ~ pāuodegė.

Visais atvejais ant trumpųjų balsių *a*, *e*, *ę*, *o* nukeltinis kirtis yra atsiradęs antrajame nuo galo skiemenyje, o tai patvirtina tą nuomonę, jog galinio skiemens (galinių balsių ir dvigarsių) trumpėjimas ar nykimas yra sąlygojęs antrojo nuo galo skiemens sustiprėjimą, t. y. nukeltinio kirčio atsiradimą, plg. § 23.

b) Kirčio nukėlimo senumas

§ 27. Dūnininkų tarmėse skiemenys, kirčiuoti nukeltiniu kirčiu, visada tariausi su laužtine priegaide, pvz.: *lāpā* ~ lāpai, *pīlē* ~ pýlei, *gērāsēs* ~ gērasis, *jūkās* ~ juōkasi 'juokiasi' (žr. Švdt, § 6–9, 68). Dounininkų ir šiaurinių donininkų tarmėse nukeltiniu kirčiu kirčiuotieji skiemenys turi dvejopą priegaidę — laužtinę arba tęstinę, pvz.:

a) *vīrōu* ~ výruo 'vyru', *pārbiektē* ~ pārbēgti 'perbēgti', *vāsārā* ~ vāsarai;

b) *pārlīekē* ~ pārlēkē 'perlēkē' (Kretinga), *Pālēiknis* ~ Pālieknis (Rietavo raj. Endriejavo apyl. vietos vardas).

Iš pavyzdžių matyti, kad dounininkų tarmėje nukeltinio kirčio priegaidė priklauso nuo prigimtinės skiemens priegaidės. Jeigu nukeltiniu kirčiu kirčiuoto skiemens priegaidė yra buvusi tvirtapradė, tai dažnai ir dabar ji tokia yra išlikusi (tarm. laužtinė), plg. *pārbiektē* ~ pārbēgti ir *biektē* ~ bēkti, o jeigu buvo tvirtagalė, tai tvirtagalė ir liko (tarm. tęstinė), plg. *pārētē* ~ pāreiti, *pārkērstē* ~ pārkirsti, *pārlīektē* ~ pārlēkti ir *līektē* ~ lēkti (Kretinga, žr. J. Aleksandravičius VVPI MD VIII 131, 132), dar žr. § 19.

Senovinės priegaidės turi išlaikiusios ir pokirtinės ilgos galūnės, jeigu jos nėra galiniame skiemenyje, pvz.: *bāltūoje* ~ bāltojo, *bāltōujē* ~ bāltajī, *bāltūosēs* ~ bāltosios (Grūšlaukė), žr. § 21 a.

Tačiau ir dounininkų tarmėje yra nemaža atvejų, kuriais ir vietoj senosios tvirtagalės priegaidės nukeltiniu kirčiu kirčiuoti skiemenys turi laužtinę priegaidę, pvz.: *pārlīekē* ~ parlēkē, bet *prālīekē* ~ prālēkē, *nāsvēka* ~ nēsveika (Kretinga, žr. J. Aleksandravičius VVPI MD VIII 131, 132, dar plg. § 20 a). Gali būti, kad laužtinė priegaidė vietoj senosios tvirtagalės yra atsiradusi dėl analogijos arba atskirais atvejais ir pats nukeltinis kirtis gali būti vėlesnis.

Galinių žodžio skiemenų nukeltinis kirtis ir laužtinė priegaidė (visais atvejais, žr. § 21 b), matyt, yra vėlesnė. Jų kilmė greičiausiai priklauso nuo kitų il-

gų pokirtinių skiemenų nukeltinio kirčio, o taip pat ir nuo kirčio atitraukimo (žr. § 22 a) bei galinių dvibalsių vienbalsėjimo (žr. § 24).

Vadinasi, nukeltinis kirtis (kaip ir atitrauktinis, žr. § 9 a) dounininkų ir šiaurinių donininkų tarmėse yra atsiradęs dar tuo metu, kai pokirtinių skiemenų priegaidės tebebuvo skiriamos, nebuvo suvienodėjusios. Gavusio kirtį pokirtinio skiemens priegaidė pasikeisti nebegalėjo, nes lietuvių kalboje vienodėjo tik nekirčiuotų skiemenų priegaidės. Dūnininkų tarmėse nukeltinis kirtis bus atsiradęs vėliau — po pokirtinių skiemenų priegaidės suvienodėjimo, kai jau visi pokirtiniai ilgi skiemenys turėjo tvirtapradę priegaidę; todėl suprantama, kad, gavęs nukeltinį kirtį, pokirtinis skienu turėjo išlaikyti tvirtapradę (laužtinę) priegaidę.

§ 28. Dounininkų ir dūnininkų tarmių nukeltinio kirčio priegaidžių nevienodumas rodo, kad žemaičių tarmių šiaurinėje dalyje kirčio nukėlimas prasidėjo anksčiau, o pietinėje dalyje — vėliau. Kadangi kirčio atitraukimas irgi bus prasidėjęs anksčiau šiaurinėje dalyje (tą taip pat rodo atitrauktinio kirčio, t. y. prieškirtinių skiemenų priegaidės, žr. § 20 a), tai reikia manyti, jog ir kirčio atitraukimas, ir nukėlimas turėjo eiti lygiagrečiai. Tačiau kirčio nukėlimas, įeigu jį suprasime kaip atsiradusį (bent iš dalies) dėl kirčio atitraukimo (žr. § 23 a), turėjo eiti paskui kirčio atitraukimą, t. y. kiek vėliau.

§ 29. a) Galima manyti, jog nukeltinis kirtis, kaip ir atitrauktinis, bus atsiradęs pirmiausia tuose žodžiuose, kur pagrindinį senovinį kirtį turi trumpi skiemenys. Tai rodo tas faktas, kad šiuo atveju šalutinis-nukeltinis kirtis yra stipresnis, o jį turintieji balsiai ir dvigarsiai labiau pailgėję, kaip žodžiuose, kur senovinis kirtis yra ilguose skiemenyse, pvz.: *lėpām* ~ lipama 'lipame', *dėdēsės* ~ didžiasis, *rėzdāms* ~ rīsdamas; bet *nāšōhē* ~ nēšant, *āugām* ~ āugama 'augame', *dūobēls* ~ dōbilas (dūnininkai), plg. § 21.

b) Dounininkai ir donininkai šalutinį-nukeltinį kirtį turinčius žodžius, kuriuose senovinis kirtis yra ant *a*, *e*, taria šitaip: *nāktēi* ~ nāktie 'nakčiai', *vēstēis* ~ vēstis (Kretinga), *lāpā* ~ lāpai, *žēmē* ~ žēmei (Normantai, Klaipėdos raj.), o dūnininkų tie patys žodžiai tariami *nākti* ~ nāktie, *vēstis* ~ vēsties (Laukuva). Vadinasi, dounininkų čia tariami *a*, *e* su pagrindiniu-senoviniu kirčiu yra trumpi, o dūnininkų — ilgi. Tuo remiantis, galima manyti, kad dounininkų šalutinis-nukeltinis kirtis bus atsiradęs dar prieš trumpųjų *a*, *e* su kirčiu pailgėjimą. Dėl šalutinio-nukeltinio kirčio atsiradimo susilpnėjęs pagrindinis-senovinis nebegalėjo šių balsių pailginti. Dūnininkų šalutinis-nukeltinis kirtis bus atsiradęs jau po *a*, *e* pailgėjimo.

c) Balsiai *ē*, *o* (~ *i*, *u*) ir dounininkų, ir dūnininkų su pagrindiniu-senoviniu kirčiu yra pailgėję (pvz.: *kē.ta* ~ kitā, *šō.va* ~ siūvo), bet žodžiuose, kuriuose yra šalutinis-nukeltinis kirtis, šie balsiai yra išlikę trumpi (pvz., dūnininkų *stēprē* ~ stipriai, *sōkrē* ~ sūkriai, Kretinga: *lėpām* ~ lipama 'lipame', *būvūom* ~ būvoma 'buvome'). Vadinasi, ir dounininkų, ir dūnininkų šalutinis-nukeltinis kirtis bus atsiradęs prieš *ē*, *o* pailgėjimą (plg. § 22a).

§ 30. Latvių kalba taip pat turi šalutinį kirtį, kuris daug kuo yra panašus į žemaičių tarmių šalutinį-nukeltinį ir šalutinį-atitrauktinį kirtį. Latvių kalbos šalutiniu kirčiu kirčiuotieji skiemenys, kaip ir žemaičių tarmėse, daugeliu atvejų yra išlaikę senąją priegaidę, pvz.: *dērības* :

*derybos, ciemīns : kaimīnas, vasarājs : vasarójas, vāciētis : vókiētis, zināms : žīno-
mas, žinóti, akliē : akliēji, akliūs : akliūsīus* (žr. J. Endzelīns Gr. 41 tt), tikslai
latvių kalboje, matyt dėl sistemos, ir šalutinis kirtis, ir jo prie-
gaidės dažniausiai yra išlygintos, suvienodintos (žr. J. Endzelīns
Gr. 32, 33). Tuo būdu latvių kalbos ir žemaičių tarmės išlaikytos
šalutinio kirčio senovinės priegaidės yra dar vienas įrodymas,
kad pirmojo skiemens kirtis bus atsiradęs tokiu pat keliu ir
latvių kalboje, ir šiaurinėse lietuvių kalbos tarmėse. Be to, didesnis
šalutinio kirčio (ir priegaidžių) sistemos nusistovėjimas latvių kalboje rodo, kad
latvių kalbos dabartinė kirčiavimo sistema yra senesnė negu lietuvių šiaurinių
tarmių, o tai dar paremia tą mintį, jog kirčio atitraukimo (greta ir kirčio nukėlimo),
kaip tvirtapradžių (ir tvirtagalių) galūnių (latvių ilgųjų) trumpėjimo rezultato,
banga į šiaurines lietuvių kalbos tarmes yra įsiliejusi iš latvių kalbos ploto. Matyt,
senovės žemaičių ir Mūšos upyno tarmių kontaktai su latvių kalbos tarmėmis
buvo stipresni negu kitose vietose, todėl čia lengviau galėjo susidaryti pirmieji
kirčio atitraukimo židiniai lietuvių kalbos plote.

Sutrupinimai

APH	— Archivum Philologicum, Kaunas, 1930—1938.
K. Būga LKŽ	— K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas, I sąsiuvinis, Kaunas, 1924.
K. Būga RR	— K. Būga, Rinktiniai raštai, I, sudarė Z. Zinkevičius, redagavo V. Ma- žiulis, Vilnius, 1958; II, sudarė Z. Zinkevičius, Vilnius, 1959.
J. Endzelynas GF	— J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957.
J. Endzelynas Gr	— J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951.
Gtr	— Vl. Grinaveckis, Galūnių trumpėjimas lietuvių kalbos tarmė- se. — „Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai. Lietuvių kalba ir literatūra“, VIII, 97—105, Vilnius, 1959.
K. Jaunius	— Росс гов — Дialectологические особенности литовского языка в Россиенском уезде (К. Явниса). — К. Гуковский, Описание Россиенского уезда, стр. 20—25, Ковна, 1893.
Kirtis	— V. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių kirtis. — „Lie- tuvių kalbotyros klausimai“, I, 109—118, Vilnius, 1957.
F. Kuršaitis Gr	— Grammatik der litauischen Sprache von Dr. Friedrich Kurschat, Halle, 1876.
LKK	— Lietuvių kalbotyros klausimai, I, 1957; II, 1959; III, 1960.
LKŽD	— Pr. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1941.
MADA	— Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A.
švdt	— šiaurės vakarų dūnininkų tarmės.
Svdt	— Vl. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida. — „Vilniaus Valstybinio pedagoginio institu- to Mokslo darbai“, XI, 41—118, Vilnius, 1960.
VVPI MD	— Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai.

Vietos, iš kurių pateikiama medžiaga, ir medžiagos
pateikėjai bei užrašytojai

I

Alsėdžiai, Plungės raj., 1958¹ — G. Sėlenytė.
Bikūnų k., Anykščių raj., 1960 — O. Žakytė.

¹ Skaičius prie vietos vardo žymi medžiagos užrašymo ar pateikimo datą.

Straipsnyje duotieji pavyzdžiai iš tų vietų, kurios šiame sąraše neminimos, užrašyti
vietoje paties straipsnio autoriaus.

Čeniškių k., Biržų raj., 1958 — V. Drevinskaitė.
 Eglynlaukio k., Joniškio raj., 1960 — A. Lauciūtė.
 Endriejavas, Rietavo raj., 1956 — E. Martinkutė.
 Grūslaukė, Kretingos raj., 1960 — A. Vaitkutė.
 Ylakai, Sedos raj., 1958 — E. Malukaitė.
 Jokampolės k., Kelmės raj., 1960 — N. Tamutytė.
 Kamajai, Rokiškio raj., 1955 — D. Gargasaitė.
 Karalinavos k., Molėtų raj., 1958 — A. Pivoras.
 Kartena, Kretingos raj., 1959 — E. Tamošaitytė.
 Kulų I k., Skuodo raj., 1960 — I. Žutaitė.
 Pušalotas (Dikonių k.), Joniškėlio raj., 1955 — O. Sučylaitė.
 Saulėtekio k., Vilkijos raj., 1959 — G. Mozurkaitė.
 Seda, 1958, 1959 — R. Mickevičiūtė, V. Majauskaitė.
 Skliaustės k., Sedos raj., 1958 — D. Jonikaitė.
 Stetiškių k., Panevėžio raj., 1959 — M. Taruškaitė.
 Sugincių k., Molėtų raj., 1959 — A. Sugintaitė.
 Šakių k., Molėtų raj., 1958 — E. Lukošūnaitė.
 Šimkūnų k., Joniškio raj., 1958 — O. Riniūtė.
 Šiupyliai (Norvaišių k.), Šiaulių raj., 1955 — Alb. Vaitkutė.
 Tyruliai, Radviliškio raj., 1960 — V. Galinauskaitė.
 Uniūnų k., Linkuvos raj., 1959 — S. Dauparaitė.
 Židikai, Sedos raj., 1959 — B. Malukaitė.

II

Medžiaga, pateikta iš įvairių Kelmės rajono vietų (Adomaičiai, Kiaunoriai, Kražiai, Kušleikiai, Pakražantis, Salopelkis, Tytuvėnai ir kt.), yra užrašyta 1959 m. Vilniaus Valskybinio pedagoginio instituto dialektologinės ekspedicijos, kuriai vadovavo vyr. dėst. J. Aleksandravičius ir V. Grinaveckis ir kurioje dalyvavo 20 studentų (B. Rokaitė, Ž. Urbanavičiūtė, E. Tamošaitytė, I. Ermantytė, P. Katinaitytė, J. Keliolytė, A. Stunžėnaitė ir kt.). Akmenės raj. (Klykolių, Papilė, Vieksniai) medžiaga taip pat rinkta 1959 m. VVPI dialektologinės ekspedicijos, kurioje, be šio straipsnio autoriaus, dar buvo B. Rokaitė, E. Martinkutė, I. Ermantytė, J. Ilkevičiūtė, A. Verbickaitė, P. Katinaitytė ir kt.

ОТТЯЖКА И ПЕРЕНОС УДАРЕНИЯ В ГОВОРАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

В. З. ГРИНАВЕЦКИС

Резюме

1. Оттяжка ударения

Оттяжка ударения с конца слова на его начало охватывает всю северную и северо-западную территорию литовского языка. Но не на всей этой территории законы оттяжки ударения являются одинаковыми. На самом севере, вблизи латвийской границы, в некоторых местах (Акмяне, Ионишкис, Жеймялис) ударение с конца слова всегда переходит на начальные слоги, т. е. из краткого окончания, нпр.: *viēn~vienà* 'одна', из долгого циркумфлексного окончания, нпр.: *laũkẽ~laukaĩ* 'поля' и из долгого акутового окончания, нпр.: *vaĩkam~vaikám* 'детям'. Такая

оттяжка ударения встречается на северо-западной части территории литовского языка и в окрестностях г. Клайпеды. К юго-востоку от указанной территории ударение переходит на начальные слоги только из краткого (а также и по происхождению акутового) и циркумфлексного окончания. Это закон оттяжки гравово-циркумфлексного ударения. Юго-восточная граница распространения этого закона от побережья Курского залива, того места, где впадает река Миния, идет приблизительно по следующим местам: Жемайčiu Науместис, Паюрис, Упина, Вайгува, Куртувенай, Кужай, Шяуляй (с севера), Радвилишкис, Байсогала, Упите, Паневежис (с юго-востока), Вабальнинкас и с запада от г. Биржай достигает латвийскую границу. К югу и востоку от указанной линии ударение оттянуто только из краткого (и по происхождению акутового) окончания, но эта оттяжка еще бывает двоякой. В окрестностях города Шяуляй и к югу от него (Пакапе, Кяунорай, Кельме, Кражай, Пакражантис, Титувенай, Шилува), а также около города Биржай ударение оттянуто из краткого окончания всегда, нпр.: *saūsà šàka~sausà šakà* 'сухая ветвь' (Кельме), *saūs šak* 'то же' (Биржай). На всей остальной территории действия закона оттяжки ударения с краткого окончания ударение оттянуто только в том случае, если предпоследний слог долгий, нпр.: *saūsa* 'сухая', но *šakà* 'ветвь' (Видукле, Чякишке, Ионава, Укмерге...). Юго-восточная граница оттяжки ударения с краткого окончания проходит приблизительно по следующим местам: Упина, Немакшай, Видукле, Шимкайчяй, Арёгала, Чякишке, Кулва, Гелвонай, Гиедрайчяй, Молетай, Лялюнай, Вижунос, Сведасай, Камаяй, Кряунос.

В жемайтских говорах при оттяжке ударения сила голоса распределяется на все слоги слова, нпр.: *dėinà~dienà* 'день', *vàkàrė~vakarė* 'вечером'. Такое же распределение ударения на все слоги имеется и в аукштайтских говорах, соприкасающихся с жемайтскими, а также по тем местам, где идет граница оттяжки акутового и акутово-циркумфлексного ударения. Остатки ударения в конце слова при оттяжке ударения на начало слова свидетельствуют о постепенности передвижения ударения с конца слова на его начало.

В жемайтских говорах ударение оттянуто на первый слог, а в аукштайтских — на предпоследний (с небольшими отклонениями).

Одним из важнейших факторов, обусловивших исчезновение ударения в конце слова, является редукция древних сильноначальных окончаний, нпр.: **sausā>sausà>sāusà* (в жемайтских говорах) *>saūs* (бассейн реки Муша). Поэтому понятно, что процесс исчезновения ударения в конце слова начался в кратких (и по происхождению акутовых) окончаниях). Раньше всего оттяжка ударения началась на северо-западе жемайтских говоров и в бассейне реки Муша в аукштайтских говорах и отсюда распространилась на остальную сегодняшнюю территорию распространения ретракции ударения. Таким образом, в своем начале оттяжка ударения имела два центра (северо-запад жемайтских говоров и бассейн реки Муша), которые, по-видимому, не соприкоснулись один с другим, и только впоследствии их распространения территории жемайтской и аукштайтской оттяжки ударения соединились.

Оттяжка ударения могла появиться лишь после сокращения древних акутовых окончаний, т. е. после XIII в. В латышском языке акутовые окончания сократились раньше чем в литовском. По мнению Я. Эндзелина, в латышском языке ударение прежде всего оттянуто с конца на начало в тех словах, у которых окончания были краткие или по происхождению акутовые (см. Gr. 33—32). С этого следует, что и латышский язык некогда имел оттяжку только гравового ударения и лишь в дальнейшем своем развитии (путем постепенного аналогичного обобщения, как и в говорах литовского языка) латышском языке сформировалась настоящая система ударения, т. е. постоянное ударение на первом слоге. Если процесс оттяжки ударения на первый слог был таким же самым и в латышском языке, и в говорах литовского языка, то и причины оттяжки должны быть те же самые — редукция акутовых (в латышском всех долгих) окончаний. Так как долгие окончания в латышском языке сократились раньше, то и оттяжка ударения должна была быть более ранней, чем в литовских говорах, а поскольку ни одно языковое явление не возникает сразу на всей территории языка, а распространяется с одного или нескольких центров, то волна оттяжки ударения, как результат редукции окончаний, несомненно пришла на северо-запад и север литовских говоров из Латвии, потом захватила более обширную территорию. Вышеуказанные древние центры возникновения оттяжки ударения на территории литовского языка, по-видимому, имели в данное время более тесные контакты с древне-латышскими говорами.

2. Перенос ударения

Жемайтским говорам, кроме оттянутого ударения, свойственно перенесенное ударение, т. е. ударение, возникшее в послеударных слогах, нпр.: *kâtê~kâtei* 'кошке'. С перенесенным ударением произносятся все долгие (иногда и краткие) послеударные слоги. Причиной возникновения переносного ударения, по-видимому, была оттяжка ударения. Так как после оттяжки ударения многие слова уже произносились с ударением на каждом слоге, то и сила голоса в тех словах, которых закон оттяжки ударения не затрагивал, должна была распределиться. Второй причиной переноса ударения является редукция долгих циркумфлексных окончаний. Это доказывается следующим: в парадигме склонения или спряжения перенесенное ударение бывает в тех формах, у которых конечный слог был долгим циркумфлексным, нпр.: *šòļēņe* (< *šùlinē) ~ *šùlinē* 'колодец' (им. пад. ед. ч.), *šòļēņes* (*šùlinēs) ~ *šùlinēs* (под. пад. ед. ч.), *šòļēņe* (< *šùlineñ) ~ *šùline* (вин. пад. ед. ч.), *šòļēñu* (< *šùlinjuñ) ~ *šùlini* (под. пад. мн. ч.), но *šòļene* (< *šùlinēñ) ~ *šùline* (твор. пад. ед. ч.), *šòļēņes* (< *šùlinēns) ~ *šùlines* (вин. пад. мн. ч.).

О древности переноса ударения свидетельствуют интонации, с которыми произносятся слоги под данным ударением. Если послеударный слог произносился с акутовым ударением, то и в настоящее время этот слог во многих случаях произносится с прерывистой интонацией, которое происходит из акутовой (напр.: *pârkôste~pârkâsti* 'перекусить', ср.

kāsti 'кусить') и наоборот: если послеударный слог произносился с циркумфлексной интонацией, то в большинстве и теперь этот слог под перенесенным ударением произносится с сильносрединной интонацией (напр.: pārsēgōnda ~ pārsigāndo 'испугался', ср. išsigāndo 'то же', liģūojē ~ lūgiojo < *liģjājā 'ровного'), которое происходит из циркумфлексной. Из этого следует, что перенесенное, как и оттянутое, ударение возникло ещё до обобщения акутовой интонации в послеударных слогах и циркумфлексной — в предударных слогах (как в латышском языке).

Такое различие интонаций в слогах с перенесенным ударением имеется только в северо-жемайтских говорах; более к югу интонация перенесенного ударения всегда бывает прерывистой. Это показывает на то, что на севере жемайтских говоров перенос ударения начался раньше, а на юге — позже.

Латышскому языку тоже свойственны побочные ударения, которые в большинстве случаев также сохранили древние интонации, нпр.: akliē: лит. akliėjī 'слепые', ciemīns: лит. kaimūnas 'сосед'. Это ещё раз свидетельствует о том, что процесс формирования системы акцентуации (с ударением на начале слова) был сходным (или похожим) и в латышском языке, и в северных говорах литовского языка.

Retraktion und Übertragung der Betonung in den litauischen Mundarten

V. GRINAVECKIS

Zusammenfassung

I. Retraktion der Betonung

Die Retraktion der Betonung von Ende des Wortes auf den Anfang umfaßt das ganze nordwestliche Teritorium der litauischen Sprache. Aber die Gesetze dieser Retraktion sind nicht auf dem ganzen Teritorium gleich. Im Norden selbst in der Nähe der lettischen Grenze, in der Umgebung der Städte Akmenė, Joniškis, Žeimelis, wird die Betonung immer vom Ende des Wortes auf den Beginn verlegt d. h. von einer kurzen Endung wie z.B. *viēn* ~ *vienā* — 'allein, eine', von einer zirkumflektierten Endung, wie z.B. *lauķe* ~ *laukai* 'die Felder', und von der akut betonten Endung wie z.B. *vaikam* ~ *vaikām* 'den Kindern'. Diese Retraktion trifft man in nordwestlichen Teil des Teritoriums der litauischen Sprache und in der Umgebung von Klaipėda. In der südöstlichen Richtung des oben erwähnten Teritoriums geht die Betonung auf die ersten Silben nur von einer kurzen Endung über (der Herkunft nach auch von einem Akut und Zirkumflex). Das ist das Gesetz der Retraktion der graviert-zirkumflektierten Betonung.

Die südöstliche Grenze der Verbreitung dieses Gesetzes von der Küste der Kurischen Bucht, wo der Fluß Minija mündet, erstreckt sich ungefähr über folgende Gegenden: Žemaičių Naumiestis, Pajūris, Upyna, Vaiguva, Kurtuvėnai, Kužiai, Šiauliai (nördlich), Radviliškis, Baisogala, Upytė, Panevėžys (südöstlich), Vabalninkas und westlich von der Stadt Biržai erreicht sie die lettische Grenze. Südwärts und östlich von der erwähnten Linie wird die Betonung nur von einer kurzen Endung (und der Herkunft nach von einem Akut) retraktiert, aber diese Retraktion kann zweifach sein. In der Umgebung von der Stadt Šiauliai, südwärts von ihr (Pakapė, Kiaunoriai, Kelmė, Kražiai, Pakražantis, Tytuvėnai, Šiluva), auch um die Stadt Biržai wird die Betonung immer von einer kurzen Endung retraktiert, z. B. *saūsà šàkà* ~ *sausà šakà* 'trockener Ast' (Kelmė), *saūs šàk* 'id.' (Biržai). Auf dem übrigen Territorium, das sich unter der Wirkung des Retraktionsgesetzes von einer kurzen Endung befindet, wird die Betonung nur in dem Falle retraktiert, wenn die vorletzte Silbe lang ist, z. B. *saūsa* 'trocken', aber *šakà* 'der Ast' (Viduklė, Čekiškė, Jonava, Ukmergė...). Südöstliche Grenze der Retraktion von einer kurzen Endung erfolgt ungefähr in folgenden Gegenden: Upyna, Nemakščiai, Viduklė, Šimkaičiai, Ariogala, Čekiškė, Kulva, Gelvonai, Giedraičiai, Molėtai, Leliūnai, Vyžuonos, Svėdasai, Kamajai, Kriaunos.

In den niederlitauischen (žemaitischen) Mundarten verteilt sich die Kraft der Stimme im Falle der Retraktion der Betonung auf alle Silben eines Wortes, z. B. *dėinà* ~ *dienà* 'der Tag', *vàkàrė* ~ *vakarė* 'am Abend'. Solche Verteilung der Betonung treffen wir auch in hochlitauischen (aukštaitischen) Mundarten, die mit den niederlitauischen Mundarten in Berührung kommen. Das trifft man auch in diesen Gegenden, wo die Grenze der Retraktion des Akuts und graviert-zirkumflektierten Betonung geht. Die Überreste der Betonung auf dem Ende des Wortes im Prozeß der Retraktion der Betonung auf den Anfang des Wortes zeugen davon, daß die Retraktion der Betonung vom Ende auf den Anfang des Wortes allmählich erfolgt.

In den niederlitauischen Mundarten wird die Betonung auf die erste Silbe retraktiert, aber in den hochlitauischen Mundarten auf die vorletzte Silbe (mit wenigen Ausnahmen).

Einer der wichtigsten Faktoren, die Verschwindung der Betonung vom Ende des Wortes bedingen, ist die Reduktion der altertümlichen akutierten Endungen, z. B. **sausà* > *saušà* > *sāušà* (in den niederlitauischen Mundarten) > *saūs* (im Becken vom Fluß Mūša). Deswegen ist es verständlich, daß der Prozeß der Verschwindung der Betonung vom Ende des Wortes in den kurzen Endungen (und der Herkunft nach in den akutierten Endungen) begann.

Etwas früher begann die Retraktion der Betonung in den nordwestlichen niederlitauischen Mundarten und von dort verbreitete sie sich über das übrige Territorium der Retraktion der Betonung. Auf solche Weise hatte die Retraktion der Betonung am Anfang zwei Zentren (nordöstliche niederlitauische Mundarten und das Becken vom Fluß Mūša), die anscheinend miteinander in Berührung nicht gekommen sind, und sie haben nur in der Folge der Verbreitung ihrer Territorien die niederlitauischen und hochlitauischen Retraktion der Betonung vereinigt.

Die Retraktion der Betonung konnte nur nach der Verkürzung der altertümlichen akutierten Endungen d. h. nach dem 13. Jahrhundert erscheinen. Die Verkürzung der langen Endungen erfolgte in der lettischen Sprache etwas früher als in der litauischen Sprache. Der Meinung von J. Endzelin nach ist die Betonung in der lettischen Sprache vor allem vom Ende des Wortes auf den Beginn in diesen Worten retraktiert, in den die Endungen kurz waren (Gr. 33—32). Daraus folgt, daß auch die lettische Sprache einstmals nur die Retraktion einer gravierten Betonung hatte und nur in ihrer weiteren Entwicklung (im Prozeß der analogen Verallgemeinerung, wie auch in den Mundarten der litauischen Sprache) hat sich auch in der lettischen Sprache das gegenwärtige System der Betonung d. h. der Betonung auf der ersten Silbe gebildet. Wenn der Prozeß der Retraktion der Betonung auf die erste Silbe sowohl in der lettischen Sprache, als auch in den litauischen Mundarten derselbe war, sollen auch Ursachen dieser Retraktion dieselben sein — die Reduktion der (langen) Endungen. Da sich die langen Endungen früher verkürzt haben, sollte auch die Retraktion der Betonung viel früher erfolgen, als es in den litauischen Mundarten der Fall war. Da keine sprachliche Erscheinung plötzlich auf dem ganzen Territorium auftauchen kann, sondern sich von einem oder einigen Zentren verbreitet, so ist die Retraktion der Betonung, als Resultat der Reduktion der akut betonten Endungen zweifellos in nordwestliche Territorien und in die nördlichen Mundarten der litauischen Sprache aus Letland gekommen, danach hat sie auch ein größeres Territorium erfaßt. Die oben erwähnten Zentren der Entstehung der Retraktion der Betonung auf dem Territorium der litauischen Sprache standen anscheinend in einem engen Kontakt mit den altertümlichen lettischen Mundarten.

II. Übertragung der Betonung

Für die niederlitauischen Mundarten, die retraktierte Betonung ausgenommen, ist die Übertragung der Betonung charakteristisch d. h. die Betonung, die nach einer betonten Silbe entstanden ist z. B.: *kàtė* ~ *kātei*, der Katze (D.). Mit verlegten Betonung werden alle langen (manchmal auch kurzen) Silben ausgesprochen, die nach einer betonten Silbe stehen. Die Ursache der Entstehung der verlegten Betonung war anscheinend die Retraktion der Betonung. Da es nach der Retraktion der Betonung viele Wörter schon mit der Betonung auf allen Silben ausgesprochen wurden, sollte sich auch die Kraft der Stimme in diesen Worten, die Retraktion der Betonung nicht berührt hatte, verteilen. Die zweite Ursache der Übertragung der Betonung ist die Reduktion der langen zirkumflektierten Endungen. Das wird auf folgende Weise bewiesen: im Paradigma der Deklinationen oder Konjugationen ist die verlegte Betonung in diesen Formen, in denen die letzte Silbe lang und zirkumflektiert war, z. B. *šplėnė* < **šūlinė* ~ *šūlinė* 'der Brunnen, N. Sing.' *šplėnės* < **šūlinės* ~ *šūlinės* 'G. Sing.', *šplėnė* < **šūlinėn* ~ *šūlinė* 'Akk. Sing.' *šplėnu* < **šūlinju* ~ *šūlini* 'G. Pl.', aber *šplėnė* < **šūlinėn* ~ *šūlinė* 'mit dem Brunnen', *šplėnės* < ~ *šūlinėns* ~ *šūlinės* 'Akk. Pl.'

Vom Alter der Verlegung der Betonung zeugt die Intonation, mit der die Wörter mit gegebener Betonung ausgesprochen werden. Wenn die nachbetonte

Silbe mit akuter Betonung ausgesprochen wurde, so wird auch heutzutage diese Silbe mit Brechton ausgesprochen, die aus einer akuten Intonation stammt (z. B.: *pārķāste* ~ *pārķāsti* 'zerbeißen', vergleiche *kāsti* 'beißen'), und im Gegenteil: wenn die nachbetonte Silbe mit der zirkumflektierten Betonung ausgesprochen wurde, dann wird meistens auch jetzt diese Silbe mit der verlegten Betonung mit Dehnton ausgesprochen (z. B.: *pārsēgōnda* ~ *pārsigando* 'erschrak' vergleiche *išsigaņdo* 'id.' *līgūoje* ~ *līgjojo* < **līgjājā* 'des gleichen...'), die aus einem Zirkumflex stammt. Daraus folgt, daß sowohl die verlegte, als auch die retraktierte Betonung noch vor der Verallgemeinerung der akuten Intonation auf den nachbetonten Silben und in der zirkumflektierten Intonation auf vorbetonten Silben entstanden sei.

Solch einen Unterschied der Intonation auf den Silben mit verlegter Betonung gibt es nur in nordniederlitauischen Mundarten, mehr nach Süden hat der verlegte Akzent immer einen Brechton. Das weist darauf hin, daß die Verlegung der Betonung in den niederlitauischen Mundarten früher begann, als im Süden.

Der lettischen Sprache ist auch Nebenakzent eigen, der auch meistens die altertümliche Intonation erhalten hat, z. B. *akliē*: litauisch *aklieji* 'die Blinden', *ciemīns*; litauisch *kaimynas* 'der Nachbar'. Das zeugt nochmals davon, daß der Prozeß der Bildung des Akzentierungssystems (mit der Betonung auf dem Anfang des Wortes), sowohl dem in der lettischen Sprache, als auch den nordlichen Mundarten der litauischen Sprache derselbe (oder ähnlich) war.
